

Omegarus

Utazás a néptelen földön (Poggio Bracciolini, Edward Gibbon, Mary Shelley és Itália romjai)

1957-ben született, író.

¹„Fáradtan ösvényikből a napok egymásba hullva összeomlanak.” A modern korban Jean Louis Leclerc, Buffon grófja (1707–1788) *A természet korszakai* című, 1780-ban megjelent könyve terjesztette el azt a nézetet, hogy földünk felszínén „világok egész sorozata élt és pusztult”. A francia romantikusok közt is népszerű lett e téma, Jean-Baptiste Cousin de Grainville (1746–1805) *Az utolsó ember, avagy Omegarus és Syderia* című regénye is az utolsó emberekről szól, a főhős neve — Omegarus — is erre utal. A világ végét több szerző is a Nap eljövendő halálával hozta összefüggésbe, a francia asztronómus író, Nicolas Camille Flammarion (1842–1925) például a Nap kihűléséről írt *Omega: A világ utolsó napjai* című regényében. Vörösmarty nem volt csillagász, mint Flammarion, de azért fel-feljárt Tittel Pálhoz, a

„Éj: Kíurthatatlan vággyal, amíg él,
Túr és tünődik, tudni, tenni tör:
Halandó kézzel halhatatlanul
Vél munkálkodni, és mikor kidőlt is,
Még a hiúság műve van porán,
Még kőhegyek ragyognak sírjain,
Ezer jelekkel tarkán s fényesen
Az ész s erőnek rakván oszlopot.
De hol lesz a kő, jel s az oszlopok,
Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik.
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva összeomlanak:
A Mind elenyész, és végső romjain
A szép világ borongva hervad el;
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.”

(Vörösmarty Mihály: *Csongor és Tünde*, 1831)¹

„Egy pillanatra Robinson Crusoe-hoz,
a kietlenség urához hasonlítottam magam.
Mindkettőnket társtalanul dobtak el —
őt egy lakatlan sziget partjára, engem e kihalt földre.”

(Mary Shelley: *The Last Man*, 1826)

Halála után Percy Shelley még egyszer, utoljára útra kelt Róma felé. Ugyanis huszonkilenc éves özvegye, Mary róla mintázta *Az utolsó ember* című háromkötetes regénye egyik hősét, Adriant, Windsor angyali, ifjú grófját.

A könyv olvasója először a vergiliusi Sibylla-levelek történetének egy változatával ismerkedik meg: két turista különös feljegyzéseket talál egy tengerparti barlang mélyén, Itáliában. A szövegek egy részét stílszerűen ősi keleti nyelveken írták, de néhányat modern angol és olasz nyelven, s az elbeszélő azt állítja, gondosan leírt tartalmukat tárja elénk könyve lapjain.

Egy társaság utazásának története bontakozik ki fokként a levelekből. Elbeszélőt váltunk, a regénybeli utazás elbeszélőjének

gellérthegyi csillagdába.
Tudós barátja, Tittel
adott először magyar
neveket az égbolt
bűjdosóinak.

már van neve: ő Lionel Verney. 2073-ban indul vándorútra tár-
saival a járványtól elnéptelenített föld körül, évtizedekig bo-
lyongni romvárosok között. Mikor a könyv vége felé egy bal-
esettel őket is elveszti, s a földön egyedül marad, elkezdi megír-
ni emlékiratait. Jövőbeli utazásról szól tehát nekünk, az utasok a
mi életünkben még útnak sem indulnak. Csak a könyv végére
értjük meg, hogy az utolsó ember feljegyzéseit olvassuk, egyút-
tal sötét jóslatot, annak az utazásnak idejére az emberi faj már
kihal. Csakhogy előttünk fekszenek az utolsó ember feljegyzései.
Az időparadoxon körré zárul — Borges elégedetten mosolyog.

Petőfi Sándor egyik legjobb versének is *Az utolsó ember* a címe.
Ebben még a humor vagy a paródia legkisebb jele sincsen, szív-
dobbanásszerű, szaggatott tőmondataival inkább Vörösmarty
fenti mottóban idézett sötét verséhez hasonlít — a *Csongor és
Tündéből* az *Éj* monológjához. Az e versét is tartalmazó kis
kötetét Petőfi éppen Vörösmartynak ajánlotta „Tisztelet és sze-
retet jeléül.”

Az utolsó ember

*Mi az fölöttem? Ég vagy sírbolt?
Igen, sírbolt, a mellyben a föld
Ez óriás koporsó fekszik.
És ott fejem fölött az a fény
A nap? Vagy a sírbolti lámpa?
Igen, sírbolti lámpa, mellynek
Bágyadtan pislogó sugára
Sötétségét a síri éjnek
Halvány piros-sárgára festi.
S milly hallgatás! de, hah, mi zendül
A némaságnak közepette?
Madárszó vagy leánydal? Oh nem!
A férgek rágják a koporsó
Behunyt szemű, hideg lakóit,
Igen, behunyvák a szemek mind,
Mellyekben egykor szerelemnek
S gyűlölségnek szikrája lángolt,
S a mellyekből olly undorítón
Nézett ki, mint a kéjleányok
A bordélyházak ablakából,
A góg, irígység, elbizottság;
A megvetés, alázatosság.
Behunyvák a szemek, s hideg már
A szív, e kis pokol, a melly száz
Meg száz ördögnek volt tanyája,
Hol a bünök máglyája égett
Kihamvadatlan lángolással,
Hanem már mindeneknek vége.*

Alszik már a becsületorzás,
 Barát- s honárulás, s egyéb szörny,
 S a melly őket nyomban követte,
 A lelkiösmeret marása....
 De ez nagyon régen halt már meg,
 Az újabb kornak nemzedéke
 Ismerte ezt csupán hiréből. —
 Mindennek vége. Minden alszik.
 Becsukva a szem. Hülvé a szív.
 Csak én magam vagyok még élő
 A sírbolt roppant üregében,
 S tünődöm, egy vendégre várván,
 A késedelmező halálra.
 Halál, mért nem jössz? Félsz talán, hogy
 Megbirkozom veled s legyőzlek?
 Ne félj, nem az vagyok, ki voltam.
 Ki egykor vakmerő kebellet
 Daczoltam sorssal és világgal.
 Bátran jöhetsz. Meg nem támadlak.
 Hagyom magam. Erőtlen hang
 Leszek. Te szélvész légy. Sodorj el."²

²E vers forrása: Petőfi
 Sándor Összes Kőltémé-
 nyei. 1842–1846. II. kö-
 tet. Kisebb költemények.
 1845, 110.

E hangulat évek óta a levegőben volt Európa-szerte. Épp 1826-ban jelent meg James Fenimore Cooper regénye, *Az utolsó mohikán* is. Sok volt már az utolsókból. Mary regényét egyből durván megtámadta a brit kritika: „még egy halálfej lábszárcsontokkal” — írták a *Frankensteinre* célozva. A korabeli angol irodalomban valóban kissé eluralkodott e morbid téma, Thomas Hood is írt akkoriban egy verset *Az utolsó ember* címmel — egy szalonpletyka-hírnévre vergődött Thomas Campbell-vers paródiáját. E Hood-vers a fekete humor remek példája, de hát Hood, aki egyrészt humorista, másrészt — ennek megfelelően — humanista is volt, eleve több szemüvegen nézett mindent, véresen komolyan és kacagva. S a londoni újságírók többnyire gyűlölték a konzervatívabb, s nyíltan-titokban vidékinek lesajnált skótokat.

Hood „utolsó ember”-e egy lepukkant vén koldus, elbeszélője pedig egy akasztófán üldögélő varjú, aki gyűlöli e bűzös öreget. A vers végén az utolsó embert habzó száju kutyák tépik szét, akik véres pofával távoznak, csontokat hagyva maguk után. A varjú és a hajléktalan története 2001-ben játszódik — már ha ez játék.

Egyes britek még versenyeztek is, ki találta ki az „utolsó ember”-t? Skót vagy angol? Thomas Campbellnek, említett verse, *Az utolsó ember* miatt nyílt levélben kellett védekeznie a vád ellen, mely szerint Byron *Sötétség* című költeményéből tanulta a kihalt emberiség utolsó képviselőjének vándorlását a néptelen föld városain át. Campbell 1823-ban, a *New Monthly Maga-*

³*The Complete Poetical Works of Thomas Campbell, edited with notes by J. Logie Robertson, M. A., Henry Froude, Oxford University Press, 1907, 234.*

⁴E „Villa Diodati” az angol-svájci kapcsolatok szent helye. Giovanni Diodati az itáliai Luccában született, családja Svájcban telepedett le, s a genfi reformáció egyik legfőbb alakjának, Theodor Bezának ajánlására huszonegy évesen bekerült a város híres egyetemének héber tan-székére. Olasz és francia nyelvre is lefordította a Bibliát. Testvére, Theodore is komoly személység volt: a londoni orvoscéh tagja — a kisebbik Szent Bertalan egyházközség orvosa —, sőt, VIII. Henrik király két gyermekének — a fiatalon meghalt Cornwalli herceg Henriknek és a kis Erzsébet hercegnőnek — orvosa. A londoni szellemi élet fontos alakja lehetett, Montaigne-fordításának ajánlásában Florio elismeri, hogy Theodore Diodati doktor sokat segített neki. Nos, e Theo angol nőt vett feleségül, s egyik fiuk, Charles, együtt járt iskolába Miltonnal a St. Paul's Schoolba. Ő Oxfordban tanult tovább,

zine-ben megjelent verse a költő egy álmát írja le, melyben, épp mint Vörösmartynál, meghal a Nap:

„Homályba dől a nagyvilág,
Meghal maga a Nap,
Mire halandó páriák
Többé nem hullanak!
Álmodtam én egy szellemet,
Erősítette lelkemet
Időn suhanni át! (...)”

Nyílt levelében Campbell a következőket válaszolta a vádakra: „Sok év előtt ötlött eszembe ennek az Utolsó Embernek ideája, s pontosan emlékszem, akkoriban beszéltem is e tárgyról Lord B-nek. Később, *Sötétség* című versét olvasván, a képnek, melyet egykor én akartam megfesteni, több elemét felfedeztem, nevezetesen a hajók nélkül lebegő hajót — lévén a föld kihalt —, s még egy-két egyéb körülményt is (...) Teljesen biztos vagyok benne, hogy Lord Byron nem szándékosan tulajdonította el e gondolatokat.”³

Említett versét, a *Sötétséget*, Byron Genfből, a Villa Diodatiból⁴ keltezte 1816 júliusában: „Volt egy álmom, mely nem is álom volt csupán...” Épp a Villa Diodatiban, s épp az év tavaszának egyik estéjén játszották a Shelley házaspárral és Polidorival a rémmese-versenyt, melynek az emberiség kéjjel borzongó része a *Dr. Frankenstein* történetét és Dr. Polidori *Vámpírját* köszönheti.

Byron *Sötétség* című versét Thomas Campbell és Mary Shelley *Az utolsó ember* című írásaival összekötő, meghatározó körülmény, hogy a *Sötétség* születésekor, 1816-ban, Byron — mint leveleiből és naplójából kiderül — a Shelley által is imádott Gibbon műveit tanulmányozta lelkesen. Erre több oka is volt, egyrészt közel voltak a lausanne-i házhoz, ahol Gibbon *A Római Birodalom hanyatlása* fontos kötetét írta — Shelleyvel el is zárandokoltak Lausanne-ba —, másrészt a társaság hamarosan Itáliába készült, s ehhez épp megfelelő szellemi előkészületnek gondolták Gibbont olvasgatni. Fennmaradt olvasónaplóik is mutatják, komoly hívei voltak a módszeres olvasásnak. (A 19. századi Európában még természetes dolog volt az olvasónaplók írása, a gyermek Kölcsey és barátja, Kállay is olvasónaplót írtak Debrecenben, beosztották maguk közt, ki melyik szerző melyik munkáját jegyzeteli ki. Már a *Ratio Educationis* is nyomatékkal javasolta e módszert.)

Mary Shelley hősét, Verney-t — az utolsó embert — szemléldése közben szemlélhetjük. Olyan így, mint a Szent Pál-katedrális hatalmas, beszakadt kupoláját szemlélő új-zélandi „antipodes” Gustave Doré és az ifjú William Blanchard Jerrold London-albumának végén. Lehet, hogy az utolsó ember üldögél törvénytáblaszerű rajztáblájával kezében a londoni City romjai előtt. Csak a hátát látni a metszeten és árnyékba merült profilját, és rajta kívül a tájban senki más.

Milton Cambridge-ben. Itáliában értesült arról, hogy egykori iskolatársa fiatalon meghalt. Hozzá írta az I. és VI. elégiáját latin nyelven (ezeket a 18. századi öngyilkos himnuszköltő, William Cowper fordította angolra, ki Robinson eredetijéről, Alexander Selkirk skót tengerészről verset írt). Byron azért is a Villa Diodati-t bérelte ki Genfben, hogy Shelleyék közelében lakhasson.

⁵Robinsonról, az örököséről lásd *A Madárfészekárús* című könyvemet (Orpheusz, 2002).

Róma neve Város, Citynek nevezte Mary Shelley is. Ne feledjük: „az utolsó ember” még el sem indult a Város felé, csak 2100-ban ér oda; közülünk már egy sem éli meg azt a pillanatot. Egyszer, az emberi civilizáció hanyatlása s bukása után — tán, mint Goethe egy november eleji napon, éppen a Mindszentek ünnepén — ő is a Porta del Popolóra ér, és megbizonyosodik: Róma az övé.

De mindezt leírta már a Senkinek írt naplójában az utolsó ember, aki barátainak, útitársainak vízbe vesztével, a harmadik kötet utolsó, tizedik fejezetében immár szerencsétlen, magányos Robinsonnak érzi magát a hatalmas, lakatlan szigeten. Ím, e néhol egészen vörösmartys, szép romantikus szöveg szegény Robinson dicső utóélete:

„Egy pillanatra úgy éreztem, a lakatlan vidék uralkodója, Robinson vagyok. Mindketten kivetettek, társtalanok lettünk — ő lakatlan szigeten: e lakatlan földön én. Bővíben voltam mind az élet úgynevezett javainak. Ha elhagyom e kietlen színteret, s a föld millió városának egyikébe lépek, minden felhalmozott gazdagságuk enyém lehet — ruhák, ételek, könyvek, s a múlt idők hercegeinek fényűző palotái közt válogathatok — amelyik égtájról csak akarom, míg neki minden szükségletéért küzdenie kellett, s egy trópusi szigeten lakott, hol a viharok s a nap heve elől oltalmat alig találhatott.⁵ Ha így nézzük a dolgokat, ki ne választaná inkább filozófusi magányom Sybarita élvezeteit s e bőséges szellemi tárházat munkával s vészekkel telt élete helyett? És mégis ő volt messze boldogabb: mert volt reménye, s nem csak hiú remény — az elrendelt hajó végül megérkezett, hogy hazájába s szerettei közé vigye, hol, az esti tűz előtt, mesévé szelídült magányának története. Hányattatásomat én senkinek nem mondhatom el, soha; nem is remélhetek. Ő tudta, hogy a magányos szigetet körbevevő óceánon túl ezrek élnek, kikre az a nap szór fényt, mely rá is ragyog; a déli nap s a vendég hold alatt az ember arcát egyedül én viselem; egyedül én tudom kifejezni gondolatomat; s ha éjjel, nappal alszom, álomra senki sem figyel. Ő elszökött embertársai elől, s egy emberi lányom láttán a félelem szállta meg. Én letérdelnék s imádnám ugyan azt. A vad, kegyetlen karibi, a könnyörtelen kannibál — vagy mindezeknél rosszabb, a civilizáció bűneinek állati, durva, kegyetlen harciosa szeretett társam lenne, drága kincs — lelke az enyémmek rokona; öntőformánk is azonos; emberi vér folyik ereiben; s emberi érzelmünk örökre összeköt. Az nem lehet, hogy emberi lényt soha többé nem láthatok! — soha! — soha! — éveknek folyamán! — Életben tartani lelkemet, nem szólni senkihez, megmérhetetlen órákon át, világtól elszigetelve, egy magányos helyen, körül a semmivel? Így jön majd napra nap végtelenül? — Nem! nem! a földön egy isten uralkodik — gondviselése nem cserélte áspis fullánkra aranyos jogarát. El! Engedj szállnom

⁶Mary Wollstonecraft Shelley: *The Last Man*. In: Three Volumes. London, Henry Coleum. New Burlington Street, 1826., ch. X., részlet, ford.: L. E.

az óceáni sírból, engedd itthagynom e kopár szegletet, saját ki-
haltságába zártan; engedj még egyszer utcákon járnom, átlép-
nem lakások küszöbét, akkor majd úgy gondolom bizonyosan —
őrijítő, de tűnő álom volt csupán e rémes látomás.”⁶

Útra kel hát hősünk a Város felé, hisz úgy reméli, ez lehet
majd úti célja más túlélőknek is. Rómába érkezik, miként Robin-
son, ő is irtóztatóan vágyik egy társra, akárkire, kivel beszélhet,
majd szomorún körbesétál a kihalt városban és örökségét
számbaveszi, felméri: a magtárak telve mind, jól áll, örökölte a
kihalt emberiségnek mindenét. Elhatározza, hogy a Városban
marad, berendezkedik — épp, mint Robinson a szigeten. Íme,
Mary Shelley regényének utolsó oldalai, a római lapok. Lássuk
Robinsont Rómában:

Mary Wollstonecraft Shelley: Az utolsó ember ⁷

⁷M. W. Shelley: i. m.,
részlet, ford.: L. E.

„(...) Nem, nem élek többé a természetnek vad szcénái közt, min-
den élőnek ellensége az. Megkeresem a városokat — Rómát, a vi-
lág fővárosát, az emberi teremttőerő koronáját. Ahogy történelmi
utcáinak, megszentelt romjainak, az emberi erőfeszítés irdatlan
emlékeinek során taposok, megcsúfolt műveivel minden az ember-
re emlékeztet, az emberi gátjaiktól szabadult zuhatagoktól, az em-
ber erőszakát levető növényzettől rozsdá s gyom martalékául esett
lakóhelyéig, hegyről hegyre, völgyből völgybe, minden ennek az
elerőtlenedő, immár örökre kiháló fajtának emlékét harsogja ott.

Üdvözöltem a Tiberist, mely örökké az emberiség elidegenít-
hetetlen sajátja marad. Üdvözöltem a vad Campagnát, minden
talpalatnyi földjéért, melyen valaha ember taposott, régi időktől
való vad burjánzásáért, mely csak még nyilvánvalóbban hirdette
annak erejét, aki tiszteletre méltó nevet és szent titulust adott
mindannak, mi máskülönben hitvány, kopár ösvény lett volna
csupán. A Porta del Popolón léptem az Örök Rómába, s tisztelet-
tel üdvözöltem idő-szentelte tereit. A tágas térség, a közeli temp-
lomok, a messzenyúló Corso, a közeli Trinità dei Monti szépsége
tündérek műveként tűntek elém, oly csendesek, oly békések vol-
tak, és annyira szépek. Esteledett, a várost benépesítő állatok sere-
ge aludni tért, a szökőkutak mormolásán kívül mindenütt néma-
ság honolt, e lágy, monoton dallam lelkembe is nyugalmat lopott.
A tudat, hogy Rómában vagyok, megnyugtató, e csodás város-
nak még hőseinél s bölcseinél is nevezetesebb az emberek képze-
letét megbabonázó ereje. Megnyugodtam azon az éjszakán — ér-
zékeim elcsendesedtek, szívem örök tüze csillapult.

Másnap reggel mohón újrakezdtém vándorlásaimat a feledést
keresve. A Colonna-palotában aludtam, felébredve bejártam kert-
jének megannyi teraszát, s mikor a felső végén elhagytam, a
Monte Cavallón találtam magam. A szökőkút napfényben csillo-
gott, az obeliszk a tiszta sötétkék égbe szúrt. Oldalt Praxitelész

és Phidiász szobrai, Castor és Pollux álltak romlatlan méltósággal, fenséges erejükkel megszelídítve a mellettük ágaskodó állatokat. Ha valóban ama kiváló művészek faragták ez alakokat, hány elmúlt generációt éltek túl óriási formáik! s most ama faj utolsó képviselője tekint rájuk, mely saját istenítésére megalkotta őket. Az e kő félistenek által túlélte embertömegekre gondolva semminek tűntem önön szememben, de aztán visszanyertem méltóságomat. Az e szobrokban örökkévalóvá vált költészet látása kihúzta a fullánkot gondolataimból, a poézis tartományába sorolva azt is.

Rómában vagyok! — ismételtettem magamnak. Ím, meghittentársalgok a világ csodájával, a képzelet királyi úrnőjével, a kihalt embergenerációk millióinak nagyságos és örök túlélőjével. Azzal igyekeztem elmúlatni fájó szívem bánatait, hogy még most is érdeklődöm a dolgok iránt, melyek látására fiatalkoromban oly lelkesülten vágytam. Róma minden része a régi idők emlékeivel telve. A legkisebb sikátort is csonka oszloptörzsek, tört korinthoszi és ión oszlopfők, csillogó gránit és porfir törmeléke tölti meg. A legszegényebb hajlék falai is egy-egy súlyos, bordás kőoszlopot rejtenek, mely valaha a Cézárak palotájának díszje volt, és a holt idők hangjainak még bennük rezgő lehelete úgy meg-eleveníti s megdicsőíti e néma dolgokat, miként az ember.

Átöleltem Jupiter Sator templomának hatalmas oszlopait, melyek megmaradtak a nyitott téren, mi egykor a Forum volt, és égő arcomat hideg keménységükre hajtva próbáltam feledni jelen nyomorúságomat, elhagyatottságomat, s agyam kísértetjárta kamráiba idézni az elmúlt időknek élő emlékezetét. Örvendeztem szerencsém felett, amint előszámoltam Camillust, a Gracchusokat, Catót s végül Tacitus hőseit, a páratlan csillogás e ragyogó meteoroköveit a birodalom borongós ege alatt — és ahogy Horatius és Vergilius verseinek vagy Cicerónak fénylő korszakai tolongtak elém nyitott kapujában, a rég feledett lelkesedés megint magával ragadott. Gyönyörrel töltött el a tudat, hogy ama színen állhatok, min egykor ők — a színen, mely láthatta az anyákat, a feleségeket és a névtelen tömeget az emberiség e páratlan képviselőiért tapsolni, vagy zokogni azok megdicsőülésének pillanatában. Ekkor végre vizsgálatásra leltem. Nemhiába jártam Róma történelmi útjait — felfedeztem sok komoly sebemnek gyögsyszerét.

A hatalmas oszlopok lábához telepedtem. A Colosseum, melynek mezítelen romjaira zölden ragyogó palástot borított a természet, jobbnál, a napfényben feküdt. Nem messze, bal felé, a Capitolium tornya látszott. Diadalívek, templomok leomlott falai szóródtak szerteszét a földön, lábaim előtt. Megpróbáltam magam elé képzelni a plebejusok tömegét, s a körül gyülekező gögös patrícius alakokat; és amint az elmúlt korok diorámája⁸ lenyűgözött képzeletemen keresztülvonult, helyüket modern rómaiak foglalták el; a térdeplő imádókra áldást osztó, fehér stólás

⁸Az ún. dioráma — keresztülnézés — még a festészet testvére volt.

Vékony vásznak két oldalára különféle képeket festettek, például az egyik oldalra nappalt, a másikra éjszakát, majd ügyes átvilágítással a ragyogó nappalra az éj viharos sötétje borult, illetve — a játék másik népszerű változatában — egy üres térséget egy pillanat alatt nyüzsgő tömeg töltött be. Az első diorámát a francia Bouton és Daguerre éppen Percy Bysshe Shelley halálának esztendejében, 1822-ben mutatta be.

⁹Mme de Staël
1807-ben megjelent
regénye, *Corinne,*
avagy *Itália*.

pápa, a kámzsás barát, a sötét szemű lány mezzeraja árnyékában, és a bivaly és ökörorsodáját a Campo Vaccinóra terelő, zajongó, napbarnított paraszt. A regény, mellyel ecsetünket az ég és a transzcendens természet szívárványszíneibe mártva, egy főkig önkényesen, felruházzuk Itáliát, átveszi most az antikvítás ünnepélyes nagyságának helyét. Eszembe jutott a sötét barát, *Az Itália*⁹ lebegő alakjai, s hogy leírásuktól mint hült él egykor gyermeki vérem. Felidéztem Corinnát, amint koronázására a Capitolium felé halad, majd a hősnőtől a szerzőhöz szállt gondolat, s elméláztam, Róma varázslónő szelleme mily uralmat gyakorolt a gazdag fantáziájú szellemek fölött, mígnem csodáinak immár egyedüli szemlélőjére, rám maradt.

Ily képzelmek borítottak be hosszasan, de szüntelen repülésében elfárad a lélek, s a hely körül körbeforgó kerekeiről leereszkedvő hirtelen tízezer öl mélyre, a jelennek mélységébe zuhan — öntudatába —, tízszeres bánatba. Felráztam magam — ledobtam magamról éber álmomat, még fülemben visszhangzott a római tömeg kiabálása, még éreztem a mérhetetlen tömeg lökdösődését, de szemem már Rómát látta, kihalt omladéka aludtak kék égboltjuk alatt, nyugodtan feküdtek az árnyak a földön, bárányok legelészték őrizetlenül a Palatinuson, s egy bivaly lépdelt lefelé a Capitoliumhoz vezető szent úton. Egyedül voltam a Forumon, egyedül Rómában, egyedül a világon. Nem érne-e fel egyetlen élő ember, súlyos magányomban egy társ, e városnak minden dicsőségével s időkoszorúzza erejével?¹⁰ A Kimméria barlangjaiban tenyésző szomorú fájdalom gyászba öltöztette lelkemet. Csak még erősebb ellentétet alkotott a fantáziámba varázsolt generációk sorával végzetük, az egyetlen pont, melyben, miként a piramis, a társadalom hatalmas épülete véget ért, míg én az ingatag magasból kiürült teret láttam magam körül.

E homályos kesergésekből pillanatnyi helyzetem szemléletére tértem át. A mai napig el nem érhettem egyetlen vágyamat, hogy megtaláljam e magányban társamat. Mégsem estem kétségbe. Igaz, hogy felirataimat a városok és falvak legszembetűnőbb falaira helyeztem el, mégis — e jelek nélkül is — lehetséges volt, hogy a személy, ki a kihalt földön hozzám hasonlóan egyedül találta magát, mint én, Rómába jön. Minél erőtlenebb volt e remény, annál inkább építettem rá, s e halovány lehetőséghez alkalmaztam cselekedeteimet.

Szükséges lett tehát egy időre Rómában elszállásolni magam. Szükségessé vált szerencsétlenségemmel szembenézniem — és alázat nélküli engedelmességet iskolás gyerekként többé nem játszanom, életben maradván az életmet adó törvények ellen zendülve fel.

Mégis hogyan nyugtassam meg magam? Szerelem nélkül, együttérzés nélkül, bárki társasága nélkül a reggeli nap szemébe hogyan nézhetek, s gyakran befutott útján az esti árnyékok közé

¹⁰Majdnem szó szerint
Robinson jeremiádjá ez.

nyomát miként követhetem? Miért maradtam élve — az élet nehézsúlyát miért nem hajítottam el, s agonizáló keblemből a csapdosó rabot mért nem eresztettem saját kezemmel szabadon? — Nem gyávaság volt, mi visszatartott, épp a kitartás volt az igazi erő, hisz a halálnak megnyugtató hangja uradalmába lép-nem csábított. De nem tehetem ezt. A pillanattól fogva, hogy elgondolkoztam a dolgon, a végzetnek s a szükségszerűségnek, a láthatatlan Isten látható törvényének rendeltem alá magam — azt hittem, engedelmségem az ép értelem, a tiszta érzés eredménye volt, kiváló és nemes természetem emelkedett érzéséé. Ha ez üres földben, az évszakokban s változásaikban csupán egy vak erő kezét láttam volna, legszívesebben a földre hajtottam volna fejem, és örökre szépségeire zártam volna szemem. De mikor a pestis már prédái közé sorolt, a végzet életet nyújtott nekem, s hajamnál fogva kiragadott a fojtogató hullámok közül. Ily csodákkal láncolt magához, elfogadtam hát uralmát, s meghajoltam határozatai előtt. Erett megfontolásomból kétszerezsen következett, az élet végét, képességeim tökéletesedését ne hagyjam veszni, s vég nélküli zúgolódásaimmal ne mérgezzem folyamatát. De a lázadózást miként hagyjam el, ha a szakállas lándzsát szívem közepéből kirántani egy kéz sem volt közel? Kinyújtott kezem semmi rokon érzelmre nem talált, hétrét fallal kerítettek, átöleltek, s boltozattal borítottak magányosságom korlátai. Örökéber bánatomra csak egy elfoglaltság nyújthatott ópiumot, amelynek átadom magam. Ha már úgy döntöttem, hogy Rómában lakom, ha csupán pár hónapig is, hát szállást keresek — kiválasztom az otthonom. A Colonna-palota céloznak éppem megfelelt. Nagyszerűsége — festménykincsei, hatalmas termei megnyugtattak, tán még vidítottak is.

Róma magtárai gabonával, főleg kukoricával telve álltak, e termény könnyen élelemmé alakítható, hát ezt választottam fő étkemül. Most láttam hasznát fiatalkorom nehézségeinek s féltelenségeinek. Az ember nem vetheti le magáról tizenhat esztendő szokásait. Azóta fényűzően éltem, igaz, legalábbis a civilizáció minden kényelmeivel magam körül. De azelőtt »oly faragatlan vad voltam, mint a vén Róma farkastól táplált alapítója« — s most, épp Rómában, az alapítókéhoz hasonló rabló és pásztor hajlamoknak látja hasznát ím, az egyetlen lakó. A reggelt lovaglással és vadászattal töltöttem a Campagnán — hosszú órákig időztem külön-külön galériákon —, elbámultam minden szobornál, s álmodozásba veszttem szép Madonnák és bájos nimfák előtt. Bejártam a Vatikánt, isteni szépség márvány formáival körülvéve álltam. Minden köistenség maga volt a szent szépség s az örökkön gyümölcsöző szerelem. Közönyös önelégültséggel tekintettek reám, s én gyakran vad szókkal vádoltam őket fölnyeres érdektelenségük miatt — hisz emberi formájuk volt, az emberforma istensége nyilvánult meg legszebb végtagjaikon és kör-

11. „Érdekes — de leg-
alábbis kellemes — el-
méláznunk afőlött, hogy
mely is a legmegfelelőbb
hely a különféle szerzők
olvasásához. Pope
kétségkívül egy művé-
szi parkban van helyén,
Herrick egy gyümölcsös-
kert ölén, míg Shelley
egy csónakban, künn a
tengeren. Sir Thomas
Browne számára egzoti-
kusabb atmoszféra kell.
Olvashatjuk az Eufráte-
szen ringatózva, vagy
tovább, Arábia öblei felé,
s élvezetes lenne Kons-
tantinápolyban fellapozni
a *Vulgar Errorst*, vagy a
Christian Morals egy fe-
jezetét recitálni emléke-
zetből a Szfinx lábai
között. Angliában az ő
különös díszességéhez
legmegfelelőbb háttér
egy a tanuláshoz szen-
telt lak, valamely egyete-
men, hol még az antikvi-
tás illata leng, s megta-
nulható a nyugalom.
Jelen sorok írója
mindenképpen tud egy
tanút állítani Browne
syllabáinak ama bölcs,
öreg falakon kelt szelíd
visszhangjai mellett,
mivel, úgy hiszi, kevés
boldogabb pillanatot élt,
mint azokat, melyek
során a *Hydriothaphia*
szakaszait sorolgatta az
éji sötétnek s a csalogá-
nyoknak a Trinity tudós
kerengője alól.” (*Books
Characters French
English By Lytton*)

vonalukon. Tökéletes mintázásuk mozgás érzetét keltette s szí-
nekét, s én félig gúnyosan, félig önámítással átkaroltam jejes
tagjaikat, s megérintettem a márvány megfoghatatlant Cupidó-
nak s Psychéjének ajkai között. Olvasni akartam. Végiglátogat-
tam hát Róma könyvesházait. Kiválasztottam egy kötetet, a
Tiberis partján kerestem valamely árnyas, elhagyott zugot, vagy
a Borghese-kert gyönyörű temploma előtt, vagy Cestius vén pi-
ramisának tövében, elrejtőzni magam elől, a könyvlapok világába
merítve magam.¹¹ Mintha csak ugyanegy földbe ültetnél mir-
tuszfát s nadragulyát, különféle tulajdonságaikat táplálni mind
használják a levegőt, csapadékot s a kapott talajt — így lelt tá-
pot szomorúságom, élniakarásom, s mi máskülönben isteni man-
na lett volna, ragyogó meditációvá ekként növekedett. Ó, mialatt
úgynevezett elfoglaltságom meséjét e lapokra írom — míg nap-
jaim csontvázának így formát adok — kezem remeg — szívem
zakatol, s agyam megtagadja tőlem a kifejezést, a frázist, az ide-
át, mellyel a képzelet a mondhatatlan bánatot, e kopár valót fá-
tyollal leplezheti. Ó, fáradt, dobogó szív, felboncolhatom-e rost-
jait, megmondhatom-e, a múlhatatlan nyomor, a szomorú szük-
ség, a zúgolódás és a kétségbeesés melyikben lakik? Feljegyezhe-
tem-e a kínzó természetre dühöngve szórt vad átkaimat — s
hogy miként töltöttem napokat elzárva fénytől s élelemtől, min-
dentől, a mellemben égő poklot kivéve csak?

Más elfoglaltságom is adódott ezalatt, igen alkalmas volt fe-
gyelmezni melankolikus gondolataim, melyek e rommező felett,
virágos tisztásokon át, a hegyek zugaiba, fiatalságom helyszínére
jártak egyre csak.

Egyik kószálásom során, Róma házai között, írásokra leltem
egy költő íróasztalán. Egy kézirat lapjai heverték ott szertesztét.
Tudós tanulmány volt Itália nyelvéről, az utókornak küldött be-
vezgetlen ajánlás állt az egyik lapon, az író nékik gyűjtögette
harmonikus nyelvük kincseit — örökké tartó hasznukra e művét
hagyta örökül.

En is írhatnék egy könyvet — kiáltottam szomorún —, de ki-
nek ajánljam? hol az olvasó? S ostobán hadonászva — hisz mi
oly szeszélyes és gyermekes, mint a kétségbeesés — ezt írtam:

AJÁNLÁS

A FÉNYES HOLTNAK.

ÁRNYAK KÉLJETEK, ÉS OLVASSÁTOK BUKÁSOTOK!

ÍMHOL AZ UTOLSÓ EMBER TÖRTÉNETE.

Mégis, nem népesedik-e be ismét a világ, s a megmenekült ember-
pár gyermeke valamely előttem ismeretlen, elérhetetlen zugból e
pestis előtti faj bámulatos emlékeihez nem vándorol-e majd kiku-
tatni, hogy tetteikben ily csodás, végtelen képzeletű, isteni erejű lé-
nyek mért keltek útra egy ismeretlen tartomány felé?

Strachey. Chatto and Windus, London, 1922, 38.) „Speziában hagytam Shelleyt, s Leghornba hajóztam. Ő az erdőben írt. Azt mondta, mindig a szabad ég alatt írja a legjobbakat, csónakban, folyóparton, vagy egy fatövén. Van valami osztatlan szellem, mondta, mely odakünn uralkodik, valami együttérző harmónia a természet művei között, mely jobban megismereti saját magával, mint velük.” (Edward John Trelawny: *Records of Shelley, Byron, and the Author*. Ed. with an introduction by David Wright, Penguin Books, 149.)

Írok majd e dolgokról egy jegyzetet, s e régi városban, e műemlékben hagyom. Verneynek, az Utolsó Embernek emléket állítok. Először úgy gondoltam, a pestisről, a halálról s a menekülésről szólok csupán, de kedvtelve időztem fiatalságom évein, s szent lelkesültséggel jegyeztem fel társaim erényeit. Feladatom teljesítése közben ott voltak velem. Már a vége felé járok, a lapokról felemelem tekintetem — s elvesztem őket megint. Ismét érzem, egyedül vagyok.

Egy év telt ily munkákkal el. Az évszakok páratlan szépségek tünékeny palástjába burkolták az örök várost — bejárván szokott útjukat. Egy év letelt, nem töprengék többé helyzetemen vagy kilátásaim felett — elválhatatlan társam a bánat, a magány bizalmasom. Vágytam kiállni vad vihart, vágytam tanulni, mi az, hogy erő — vágytam telni bölcsesség leckéivel. Már holt a vágy. Hajam lassan szürkére vált — hangom haszontalan, hangot nem ejtek, fülem számára idegen. Saját magam emberi erejét s vonásait a természet szörnyhajtásának látom csupán. Emberi hangon hogyan fejezzek ki oly bánatot, miről emberi lény ez óráig mit sem tudott! Hogy adjak érthető kifejezést oly kínknak, mit egyedül én érthetek! — Nem jött Rómába senki sem. És nem jön soha már. Keserűn mosolyogtam sokáig táplált tévedésemen, s csak még jobban, mikor megértettem, hogy másokra cseréltem csupán, mely épp oly csalóka, amilyen hamis, s ahhoz majd hasonló bizalommal ragaszodom megint.

Eljött megint a tél, Róma kertjei elvesztették leveleiket — metsző szél érkezik a Campagna fölé, vad lakóit vackukat elhagyni készíti, s a város üres lakásrengetegében keresni lakhelyet — fagy dermedti meg a szökőkutak csobogó vizét — s a Trevi örök muzsikája elcsöndesül. A csillagok segítségével elvégeztem egy durva számítást, az új esztendő első napját akartam meghatározni pontosan. A régi, elnyűtt világban a Legfőbb Püspök ünnepi pompával felvonult, s az év megújulását egy szegvonással megjelölte Janus templomának kapuján. Felmentem aznap Szent Péter templomába, és legfelső kövébe karcoltam: 2100, ekkor ért véget a világ!

Egyetlen társam egy kutya volt, bozontos manó, félig pásztor, félig vízi vadász, mikor ráleltem, nyáját terelt a Campagnán. Gazdája meghalt, ő hűséggel végezte munkáját, s visszatértére várt. Ha egy bárány elköborolt, ő a nyájba terelte megint, s szorgalmasan távol tartott minden betolakodót. A Campagnán lovagolva legelőjére leltem, s láttam, mint ismétli immár haszontalan mesterségét, mit az embertől tanult, s nem tud feledni. Kitoró örömmel üdvözölt. Térdemhez ugrált, farkát csóválta, az öröm rövid kis vakkantásaival körbe-körbe futkosott. Elhagyta nyáját kedvemért, attól a naptól többé sosem szűnt vigyázni rám, s ha simogattam vagy beszéltem hozzá, féktelen hálát mutatott. Csak az ő ugrádozása s az én lépteim hallatszottak, mikor a Szent Péter nagyszerű fő- és oldalhajójába léptünk. Együtt haladtunk a

miriád lépcsőn felfelé, mikor a tetőn véghezvittem tervemet, s elnagyolt vonalakkal megjelöltem az utolsó év dátumát. Ekkor döntöttem úgy, vidékre megyek, és Rómát elhagyom. Régóta gondolkodtam ezen, most megszületett a terv, mely dönt sorsom felett, ha elhagyom majd e nagyszerű lakhelyet.

A magányos lényt ösztöne vándorra teszi, azzá váltam hát én is. A helyváltoztatáshoz mindig a fejlődés reménye társul, ez könnyítette meg életem súlyát. Bolond lettem volna, ha végig Rómában maradok, Róma a halál hírhedt szállítójáról, a maláriáról nevezetes. Még lehetséges volt, hogy ha bejárom a föld kerekét, a végtelenben valahol egy túlélőre akadhatok. Úgy tűnt, a tengerpart lehet számára a legvalószínűbb menedék. Ha valamely belső vidéken maradnak egyedül, nem maradhatnak ott, hol utolsó reményük is messze szállt, útra kelnek hát, mint jómagam, megkeresni a magányban társukat, s haladnak, míg útjukat nem állja a víz határa.

¹²Az utolsó ember
éppen társai tengerbe
vesztével maradt
egyedül.

Ahhoz a vízhez, bánatom okához, s most tán enyhítőjéhez, megyek tehát.¹² Itália, Isten veled! — Isten veled világnak ékesége, páratlan Róma, hosszú hónapok alatt a magányosnak menhelye! — civilizált élet, állandó otthon, egyhangú napok sorakozása, búcsúzó! A veszedelem lesz ezután enyém — üdvözlöm mint barátomat —, halál keresztezi már örökké utam, s mint jótevőmmel találkozom egyszer majd vele; nehézségek, kegyetlen idő, veszélyes viharok lesznek addig hites társaim. Viharnak szel-lemei, fogadjatok el! Pusztulás erői tárjátok szélesre karotok, örökre öleljetek át! s ha egy gyengédebb erő más véget nem határoz, úgy hosszas túrés után elnyerhetem majd díjamat, s szívem ütését egy másik, hozzám hasonló szív közelében érzem megint.

A Tiberis, az út, melyet a természet saját kezűleg fektetett keresztül a földeken, lábamnál rohant, partjaihoz kikötve csónakok. Pár könyvvel, eleséggel, kutyámmal beszállhatnék valamelyikbe, a folyó sodrával elúszhatnék egész a tengerig, és akkor földközelen maradván elhajóznék a kék Mediterrán gyönyörű öblei s napsütött hegyei előtt, Nápoly mellett, végig Calabrián, megkísérteném Scylla és Charybdis ikerszirtjeit, s akkor félelem nélkül (hisz mit veszíthetek?) átsiklanék az óceán tükrén Málta irányába, s a Cycladokhoz tovább. Konstantinápolyt elkerülném, jól ismert tornyainak s öbleinek látványa e lelkiállapotomnak idegen, Kisázsia felé hajóznék, Szíria felé, s a hét torkú Nílus mellett fel északra, tovább, s míg az elfeledett Carthago s a sivatag Líbia látványa lassan elenyész, elérném Herkules oszlopaait. S akkor — nem számít, hol — csepegő barlangok s az óceán hangtalan mélye lehetnek lakhelyem, mielőtt befejezem e hosszúra nyúlt utat; vagy a betegség nyila szívembe talál, amint a zavaros Mediterránon egyedül lebegek; vagy egy kikötőben meglelem, mit kerestem, társamat; vagy ha ez nem lehet, akkor — végtelen időnkig vénen, szürke hajjal, mert a fiatalság már a szerettemmel

¹³A quattrocento toszkán humanistája, Poggio Bracciolini (1380–1459) fél évszázadon át magasrangú egyházi hivatalnok — az apostoli levelek írója — volt. Utazásai során antik latin kéziratok után kutatót a klostromokban, ritka kéziratokért szerzeteseket vesztegetett meg. Silius Italicus, Cicero, Quintilianus, Columella, Valerius Flaccus, Ammianus Marcellinus, Tertullianus, Statius és Lucretius elveszettnek hitt műveit fedezte fel így. 73 évesen a firenzei köztársaság hivatalos történésze és kancellárja lett. Gibbonnak saját oka lehetett említésére: e pápai titkár a Konstanzi zsinatról hazafelé útba ejtette Angliát, s szépeket írt Londonról. Poggiusnak fejezetet szentelnek a népmesetörténetben is, Ferrarában, 1471-ben megjelent *Liber Facetiarum (Facetiae)* című erotikus szöveggyűjteménye kapcsán. A Vatikán egyik helyiségében szoktak összeülni néhányan, napi politikáról, magánügyekről, hírekről pletykálni, humorizálni, Poggio e fecsegéseket egy-két olvasmányélményével bővítve lejegyzete, e *Poggiana* a vegyes, anekdotikus

a sírba szállt — a magányos vándor vitorlát bont megint: fogja a kormányrudat, s az örökké más és más csúcsok körül keringő mennybéli szeleknek engedelmességgel más és más öblökben horgonyozva tovább szántja a magtalan óceánt, a szülő Európa zöldellő földjét hátrahagyva, végig le Afrika homokszín partjai mentén; s a Fok tüzes tengereit átvészelve egy fűszeres berkektől árnyékolt szirthoz kiköthetem a csónakom, az illatos szigeteken, a messzi Indiai-óceánon.

Vad álmok ezek. Mégis, mióta most egy hete megszálltak, amint a Szent Péter magasában álltam, uralkák képzeletem. Kiválasztottam ladikom, s felhalmoztam szűkös készletem. Kiválasztottam pár könyvet, a legfőbb Homérosz volt és Shakespeare — de a világ könyvtárai heverték lábaim előtt —, s minden kikötőben újra felszerelhettem magam. A dolgok jobbra fordultáról nem formálok reményeket, de tűrhetetlen számomra az egyhangú jelen. Nem kalauzol remény vagy élvezet, csak a változás tüzes vágya s nyughatlan kétségbeesés vezet tovább. Vésszel vágyom viaskodni, izgasson félelem, s bármily csekély, de legyen feladatomban napi beteljesülésre. Az elemek tarka színjátékának tanúja leszek, szivárványból mondom majd jövőt, felhőkből vésszeket, szívemnek kedves lecke mind. Így, a kihalt föld partjai körül, míg magasán jár a nap, s növekszik vagy fogy a hold, anyagok, holtaknak lelkei, a Legfőbb örökké nyitott szeme, ím Verney, az Utolsó Ember, ki e csepp ladikon előttetek lebeg.”

VÉGE

Mary egykor, 1818-ban, férjével járt Rómában, *Az utolsó embert* 1824-ben — itáliai útnaplóinak megjelenésével egyidőben — kezdte írni, s könyv alakban 1826-ban jelentette meg, név nélkül. Az a római út mintha egy élettél azelőtt lett volna. Percy e sorok írásakor már rég nem élt. Özvegye azonban éppen a valaha Vele együtt megálmodott prózát írta tovább. Ezt írta mindig. Így e könyve is éppen olyan, mint annak idején a *Frankenstein* volt, vagy a *Halandó halhatatlan*. Olyanok az érzései, olyan a mondatainak lüktetése, zenéje — ugyanúgy lélegzik az egész életmű.

Rómáról írva Mary nem csak a régen látott városra próbált visszaemlékezni, hol egykor férjével járt. Könyveket fektetett maga elé, Edward Gibbon könyvét is, *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának történetét*. Fellapozta az utolsó kötet utolsó fejezetét, a hetvenegyediket:

„Róma romjainak látványa a tizenötödik században — a hanyatlás és pusztulás négy oka — a Coliseum példája — a város újjáépítése — az egész munka végkövetkeztetései.”

Az apró, 18. századi történész Róma rommezejét élénk tárva a kötörmelékeket szemlélő „Poggiust”¹³ idézi meg e fejezet elején:

magániratok — az ún.
ana — történetében a
Scaligeriana és a
Casauboniana elődje.
E reneszánsz meséknek
La Fontaine is sokat
köszönhet.

A 15. század első
felét néha „Poggius
korá”-nak nevezik.

¹⁴Edward Gibbon: *The
History of the Decline
and Fall of the Roman
Empire*. 8 vols, London,
The Folio Society,
MCMXC, VIII. vol, chap.
71., 331–332,
részlet, ford.: L. E.

„IV. Jenő pápa utolsó napjaiban két tisztviselője, a tanult Poggius és társa, felsétáltak a Capitolium-dombra, lepihentek ott az oszlopok s romoknak omladékain, s e megindító helyről szállott tekintetük szerte, az elhagyatottság tág és változatos látványa felett.”

És máris változik az elbeszélő, már „Poggius” szól hozzánk a 15. századból:

„Tarpeia citadellájának romjain ültünk, a hatalmas márványkűszöb mögött, mi templom volt egykor, úgy hiszem, most szét-szórva heverték tört oszlopai, s innen a város látképének nagy része élénk terült. (...) Mint Vergilius által leírt ősi állapotában, ama régi korban kinézhetett, mikor Evander szórakoztatta a trójai idegent. Elhagyatott, vad bozót volt most e tarpeia szikla: a költő idejében egy templom aranyos tetői koronázták, mára elrabortták aranyát, körbefordult már a szerencse kereke, s a megszentelt földet tüskés bozót csúfítja megint. A capitoliumi domb, ülőhelyünk, Róma birodalmának feje volt egykoron, királyoknak réme, a földkerekség ura, híressé tették megannyi diadalmenet lábnyomai, ékesítette megannyi legyőzött néptől vett zsákmány és hadisarc. A világnak e látványossága hogy ledől! hogy átváltozott! hogy elcsúfult! kűszönövény borítja a diadalok nyomát, s szemétdomb rejti a szenátorok székeit. Vesd a Palatinus-dombra pillantásodat, kutasd márvány színházak, obeliszkok, szoborkolosszusok idomtalan, hatalmas töredéket, Néro palotájának oszlopcsarnokát: tekintsd a város többi dombjait, az üres teret romok és kertek szakítják meg csupán. Róma népének fóruma, hol összegyűltek egykor törvényt mondani, s magisztrátusait megválasztani, most zöldségeskertek közé szorult, és nyitva áll a disznók s bivalyok előtt. Örökkévalóságnak szánt köz- és magánépületei a földön hevernek lecsupaszítva, törten, miként egy óriásnak végtagjai, s csak még szembetűnőbbé teszi e romokat a pár relikvia, mely túlélte az idő s a szerencse igaztalanságait.”¹⁴

Gibbon nem hagyja ki az angol egyháztörténet atyjának, a Tiszteletreméltó Bedának tulajdonított szép, szimmetrikus jóslatot sem:

„Amíg a Coliseum áll, Róma állani fog, ha a Coliseum ledől, Róma majd véle dől, s ha Róma egykor elbukik, elbukik a világ.”

És Edward Gibbon e sorokkal zárja az utolsó fejezetet, egyúttal élete főművét, mellyel halhatatlanná tette magát:

„A Capitolium romjai között történt, hogy először merült fel elmémben a könyv gondolata, mely életem elkövetkező húsz esztendejét örömmel és munkával töltötte el, s melyet, meglehet, reményeimhez nem mérhető, végül is átadtam a közönség kíváncsiságának s őszinteségének.

¹⁵Gibbon: i. m. Lausanne, 1787. június 27.”¹⁵